

Mattias Ågren:

Om skönlitteratur som topos i rysk retorik

I kontakter med människor från andra kulturer händer det att vi möter problematiska situationer som inte den skickligaste tolk till fullo kan överbrygga. Till synes enkla ord är bärare av kulturspecifika drag.¹ Även formerna för språklig kommunikation skiljer sig. Detta gäller exempelvis sådana saker som tilltal, men även hur man agerar i retoriska situationer och hur man argumenterar.

I DENNA ARTIKEL² ska jag belysa hur hänvisningar till skönlitteratur kan fungera som argument i ryska retoriska situationer. Min utgångspunkt är att det här finns en skillnad mellan hur skönlitterära författare åberopas som argument i retoriska situationer i Ryssland och Sverige. Ibland kan sådana hänvisningar och citat i Ryssland vara tunga argument, men det är inte säkert att argumentens kraft verkar över kultur- och språkgränser. Jag kommer att visa ett antal exempel på hur svenska och ryska politiker väljer att hänvisa till litteratur i argu-

mentationen. Fokus kommer dock att ligga på de ryska exemplen, medan de svenska mer är tänkta att tjäna som jämförelse. De ryska exemplen kommer att analyseras, varefter jag kommer att diskutera möjliga förklaringar till varför vi kanske tycker oss uppfatta en skillnad mellan svensk och rysk praxis beträffande synen på litteraturen och dess ställning.

Flera skäl ligger bakom valet av politiska tal som material. För det första är de tal som vanligtvis är förberedda, skrivna med ett uttalat syfte att vara trovärdiga och övertygande. För det andra uppmärksammas politiska tal på statsmannanivå eller ministernivå ofta över nationsgränser, och därmed också över de kulturella referensramarnas gränser. I sådana interkulturella retoriska situationer blir kulturella och nationella skillnader tydliga, och kunskap om dessa skillnader är en förutsättning för att undvika onödiga miss-

1 Se exempelvis den föredömliga studien: Wierzbicka (1997).

2 Denna artikel är skriven inom ramarna för forskningsprojektet "Interkulturell retorik i ett säkerhetspolitiskt perspektiv", lett av docent Rolf Hedquist, Umeå universitet, och docent Lennart Hellspång, Södertörns högskola. Projektet finns presenterat i Hedquist (2001).

förstånd, vilket kan sägas vara det viktigaste skälet för att studera interkulturell retorik. Ett tredje skäl till valet av material är att finna retoriska situationer som inte primärt är kopplade till litteratur, då hänvisningar till författare exempelvis i ett litterärt sammanhang skulle vara mindre överraskande än vad de troligen kan vara i ett utrikes- eller försvarspolitiskt sammanhang.

Skönlitterära källor som argument återfinns redan i Aristoteles *Retoriken*, något som dock sällan uppmärksammas i de vanligaste moderna handböckerna i retorik.³ Med tydlig hänvisning till det juridiska talet beskriver Aristoteles konstfulla samt ickekonstfulla bevis. Till de icke-konstfulla bevisen hör vittnen. Dessa vittnen kan enligt honom vara av två slag: historiska (gamla) och samtida. Aristoteles de finierar de förra enligt följande:

Med de gamle mener jeg digterne og andre bekendte mænd, hvis vurderinger er almindeligt kendte. For eksempel påberåbte athenienserne sig Homer som deres vidne i spørgsmålet om Salamis, og indbyggerne på Tenedos fornylig Periandros fra Korinth i deres sag mod sigeierne.⁴

Det är de historiska vittnena som Aristoteles ser som de mest trovärdiga genom att de till skillnad från de samtida inte kan ställas till svars och inte heller korrumpas.⁵

Det är i just denna egenskap av argument som jag anser att man bör betrakta ryska skönlitterära citat och hänvisningar.⁶ Genom att hänvisa till exempelvis Lev Tolstoj och Fjodor Dostojevskij återoppar

3 Ett undantag värt att nämna är dock Kennedy (1999), s 127ff.

4 Retorik, 1375b.

5 Retorik, 1376a.

6 Ofta hänförfattarcitat förekommer i framställningar är de inte rena citat, utan oftare variationer på en texts eller ett avsnitts innebörd. Då de emellertid presenteras som citat väljer jag att också kalla dem det, men med denna reservation.⁷

man auktoriteter som åhörarna förväntas ha läst och kunna relatera till. Till detta kommer också att de ryska litterära verket traditionellt har gjort anspråk på att lära oss något om verkligheten. Den ryska relationen mellan samhälle och litteratur återkommer vi dock till senare.

Det är nog inte alltför vågat att påstå att denna syn på skönlitteraturen inte är lika giltig för Sverige. Visst förekommer hänvisningar till författare även här, men på ett annat sätt och i ett annat syfte. Citat kan exempelvis väljas utifrån den språkliga elegansen, och blir då mer en stilistisk prydnad. Vidare kan ett citat vara ett sätt för talaren att stärka sitt ethos, så åttillvida att han därigenom visar sig vara beläst, vilket exempelvis Maria Wolrath Söderberg förtjänstfullt noterar.⁷

Ett illustrerande exempel finner vi i Sveriges statsminister Göran Perssons regeringsförklaring från den 1 oktober 2002:

Kunskap är makt, det är en vedertagen tes. Men kultur är också makt. Vi behöver alla ha tillgång till uttrycksmedel – ett rikspråk att uttrycka känslor och uppfattningar med, kanske förmågan att sjunga, spela, måla, dansa.

Men vi behöver också någon som lyssnar. Vi behöver varandra, att dela upplevelser med och att bryta uppfattningar mot. Så hjälper vi varandra till djupare insikter.

Jag lånar orden av Leo Tolstoj:

”Att framkalla hos sig själv en känsla man en gång har upplevt, och så med hjälp av rörelsen, linjer, färger, toner eller ordbilder medvetet uttrycka denna känsla så att andra upplever den på samma sätt – det är den form av mänsklig aktivitet vi kallar konst.”

Det finns säkert tusen sätt att beskriva det

Wolrath Söderberg (2003), s 63.

på. Det finns ett säkert sätt att berika ett samhälle – genom att satsa på kulturen.⁸

Jag anser att Göran Persson i detta exempel inte i första hand åberopar Tolstoj som en auktoritet, i det att han hävdar att det säkert finns otaliga (och kanske lika goda) sätt att formulera sig. Här är varken citatet i sig eller dess upphovsman av någon större betydelse. Det centrala här är istället det ornament som språklig utsmyckning som följer i kontrasten *tusen* mot *ett*, ett ornament som kräver ett citat att utgå ifrån, men där citatet i sig inte blir ett argument.

Om en svensk kommer till ett möte med ryssar med en förställning om att ett litterärt citat främst är ett ornament eller ett sätt att briljera finns alla förutsättningar för att viktiga ryska argument går honom obemärkt förbi. För att bidra till en sådan interkulturell förståelse ska vi i det följande uppehålla oss vid hur den ryska litteraturen kan användas i ett retoriskt syfte.

Ryska retoriska hänvisningar till litteraturen

En tämligen vanlig situation där argument utgörs av hänvisningar till litteraturen är i den av retorikens genrer där talets uppgift främst är lovpriande, genus demonstrativum. Här kan sådana hänvisningar syfta till att skapa samhörighet mellan talaren och publiken, att göra publiken välvilligt inställd till talaren (ethos- och pathosargument), något som är extra viktigt i en interkulturell retorisk situation, men för den skull inte enkelt att åstadkomma. I just detta fall finns exempel på en lik artad ansats i såväl Ryssland som Sverige.

När Sveriges utrikesminister Anna Lindh den 13 oktober 1999 håller öppnings-

8 Regeringsförklaringen 2002, http://www.regeringen.se/regeringen/regeringsforklaring/pdf/regfkl_021001sv.pdf, [2002-10-26].

anförande på konferensen ”Russia and Europe” är det just denna vilja att skapa samhörighet med åhörarna som ligger till grund för följande:

We have much to learn from each other – like Catherine the Great learned from Western Europe and we are raised with Tolstoy, Dostoyevsky and Chagall.⁹

Helt oavsett de faktamässiga tvetyksamheter och vagheter som detta uttalande rymmer är syftet att skapa en känsla av kulturell närhet.¹⁰ Vill man vara kritisk kan man dock fråga sig huruvida Anna Lindh menar att ”raised with Tolstoj” är samma sak som att ha läst honom.

En liknande strävan att företa talaren och åhörarna närmare varandra finns hos Rysslands president Vladimir Putin när han den 4 oktober 2000 talar i Indiens parlament.

När vi nu befinner oss här, blir vi övertygade om att det inte är av en slump som många generationer av mina landsmäns tankar har riktats mot Indien. Sedan man i Ryssland för fem sekel sedan för första gången fick veta om det avlägsna och gåtfulla landets existens, har våra folk känt ett aldrig sinande ömsesidigt intresse. Till Indien vände sig i sitt andliga sökande våra framstående poeter Zjukovskij, Fet, Brjusov.

Ryssländare och indier förenas av det andliga och moraliska släktskapet hos våra kulturers koryfärer: Lev Tolstoj och Rabindranath Tagore. Lev Tolstoj brev-

9 Anna Lindh: ”Opening statement at the conference ’Russia and Europe’”, <http://www.regeringen.se/lindh/>, [2002-11-27].

10 Kejsarinnan Katarina II var tyska, född som Sophie Friederike Auguste av Anhalt-Zerbst, och gifte sig 1744 vid 15 års ålder med sin kusin Peter Ulrik av Holstein-Gottorp, den ryske tronarvingen. Marc Chagall var av judisk börd, född i Vitebsk i nuvarande Vitryssland, men emigrerade vid 35 års ålder 1922 till Frankrike för att aldrig återvända.

växlade med Mahatma Gandhi. Gandhi kallade sig för en trogen lärjunge till Lev Tolstoj, den store ryske författaren, humanisten och filosofen. Och som en fortsättning på denna höga dialog har nyligen en institution för indisk filosofi öppnats i Ryssland, uppkallad efter M. Gandhi.

Jag skulle särskilt vilja uppmärksamma konstnären och hela familjen Rerichs insats för våra länders närmande.¹¹

Enligt detta uttalande förenas de båda länderna av tydlig ömsesidig påverkan, i första hand inom den kulturella sfären, men även inom den politiska genom Tolstojs influenser på Gandhi. Därigenom hamnar den politiska och kulturella sfären på en jäms-tälld nivå, och symboliserar den rysk-indiska gemenskapen och förståelsen. Om denna koppling accepteras av de indiska åhörarna har Putin starkt sitt eget ethos genom att visa delskänndom om detta ömsesidiga rysk-indiska utbyte och dels sin beredvillighet att lära av Indien såsom Gandhi lärde sig av Tolstoj. För en svensk kan det kanske upplevas som förmätet av Putin att jämföra Gandhi med Tolstoj på detta sätt. Gandhi har i ju i stor utsträckning kommit att ses som en av de största fredssträvarna under 1900-talet, medan Tolstoj spelar en mer undanskymd roll och främst betraktas som en skönlitterär författare.

Själv skulle Tolstoj förmodligen, framför allt mot slutet av sitt liv, ha vänt sig mot en beskrivning av honom som endast en skönlitterär författare. Det var knappast heller enbart för hans romaner som människor från hela världen närmast valfärdade till hans gods Jasnaja Poljana. Hans teorier om passivt motstånd och ick-e-våld var vid

11 "Reč' Prezidenta Rossijskoj Federacii V.V. Putina v Parlamente Respubliki Indija, 4 oktjabrja 2000 goda", <http://www.president.kremlin.ru/text/appears/2000/10/10728.shtml>, [2002-10-11]. Denna och samtliga följande översättningar från ryska är mina.

sekelskiftet spridda, och Gandhis skuld till Tolstoj som Vladimir Putin hänvisar till är ingen efterhandskonstruktion.¹² Efter Tolstojs död 1910 ska Mahatma Gandhi ofta ha hänvisat till honom som "den ryske titanen" och "den högsta moraliska auktoriteten".¹³

Vladimir Putins hänvisning till Gandhi och Tolstoj syftar till att skapa en känsla av närhet, och enligt vissa indiska engelskspråkiga tidningars nätupplagor tycks detta syfte ha uppnåtts. I den mån det ovan citerade avsnittet ur Putins tal refererades, var det bara i positiva och berömmande ordalag.¹⁴

Ett annat exempel på litteraturen som förstärker avtalarens ethos och som en skapare av närhet till publiken återfinns vi i Vladimir Putins tal inför tysk Bundestag den 25 september 2001. Talet hölls på dagen två veckor efter att ackerman tog Pentagon och World Trade Center. Putin hade redan den 11 september gett USA sin sympati och sitt stöd, och strävan efter samarbete med Väst i kampen mot terrorismen utgjorde en viktig del av den retoriska situationen när Putin stod inför Bundestag. I slutet av sin korta inledning på ryska sade han följande:

I Ryssland har man alltid hyst särskilda känslor för Tyskland. Och man har förhållit sig till ert land som till ett av de mest betydelsefulla centrumen för den europeiska kulturen, en kultur för vars utveckling också Ryssland gjort en del, en kultur som inte känner några gränser, som varit vår gemensamma egendom och som förenat folken.

Därför kommer jag idag att tillåta mig att hålla huvuddelen av mitt anförande på

12 Se exempelvis Sethi (1999), s 75.

13 Simmons (1946), s 448, och även Walicki (1980), s 346 ff.

14 Se exempelvis: "Putin against foreign interference in Kashmir", *The Hindu*, 5 October 2000, <http://www.hinduonnet.com/thehindu/2000/10/05/stories/01050001.htm>, [2002-12-10].

Goethes, Schillers och Kants språk, det tyska språket.¹⁵

Resten av det relativt långa talet hölls sedan också på tysk a. Detta var ett skickligt drag av Putin för att stärka sitt ethos, särskilt mot bakgrund av att Putin aktivt sökte närma sig Europa och USA i den begynnande "kampen mot den internationella terrorismen". Att Putin sedan väljer att precisera "vilken" tyska han ämnar tala har två aspekter.

För det första syftar det till att skapa en gemenskap med lyssnarna att lyfta fram framstående tyska författare med världsrörelse, något som tillika förväntas få Putin att framstå som kultiverad och beläst inför sina tyska värdar. För det andra är denna motivering lika mycket riktad mot Ryssland. Tyskland är i Ryssland fortfarande i hög utsträckning förknippat med det tyska angreppet på Sovjetunionen under andra världskriget. Det finns knappast någon i dagens Ryssland som inte har en familjemedlem som stupade för tyska kulor och bomber, eller dukade under av andra krigsrelaterade orsaker. Men eftersom Goethe och Schiller dels är allmänt kända, lästa och uppskattade, och dels inte är belastade av skuld för andra världskriget, kan de helt andra associationer till det tyska språket. Litteraturen som topos visar sig här är ha många tillämpningar i ett interkulturellt perspektiv.

Kännedom om litteratur i allmänhet kan alltså uppfattas som en egenskap hos en talare som stärker dennes ethos och trovärdighet. Särskilt kunskap om rysk litteratur och kultur kan bidra till att stärka en utlännings trovärdighet i många rysars ögon. Det följande exemplet är hämtat från en intervju med Rysslands utrikesminister Igor

Ivanov i den ryska tidningen *Vremja Novostej*. På väg hem från ett besök i USA med förberedelser inför toppmötet mellan Bush och Putin inleds intervjun med en fråga om George Bush:

Fråga: Igor' Sergejevitj, ni har nyligen träffat USA:s president George Bush. Tyckte ni att det verkar som om han väntar på att resa till Ryssland?

Svar: Han väntar otåligt. Han sade till mig att han speciellt läser Dostojevskij, för att på allvar känna Sankt Petersburgs atmosfär. Det är mycket angenämt att höra. En politiker som har en mängd problem finner icke desto mindre tid för att ta del av vår kultur. Detta visar än en gång vilken stor potential den har.¹⁶

I de flesta intervjuer är svaren inte förberedda, då man sällan vet vilka frågor som kommer att ställas. Därför faller de ofta exempelvis utanför ramen för renodlade retoriska genrer. Inte desto mindre är detta en typ av retorisk situation som i dagens medialiserade värld ofta ersätter de oftast fentliga och förberedda talet. Vad kan vi då säga om utrikesminister Ivanovs svar?

Fjodor Dostojevskij dog 1881. Det Petersburg han skildrade i sina romaner har både likheter och skillnader gemensamt med dagens stad, men få har skildrat den med samma inlevelse och känsla som han, och visst kan man fortfarande tycka sig se Dostojevskijs Petersburg idag, även om mycket naturligtvis är förändrat. Hur det än är med den saken förstår vi att Bush, enligt den ryske utrikesministern, definitivt framstår som trovärdigare genom att hävda ett intresse att lära sig mer om Ryssland via Dostojevskij. Att uttalandet dessutom är

15 "Vystuplenie Prezidenta Rossijskoj Federacii V.V.Putina v Bundestage FRG 25 sentjabrja 2001 goda", <http://www.president.kremlin.ru/text/appears/2001/09/10456.shtml>, [2002-10-10].

16 "Intervju Ministra inostrannyh del I.S. Ivanova "Slovo "nado" idët so mnoj po žizni", opublikovannoe v gazete "Vremja Novostej 82, 13 maja 2002 goda", <http://www.ln.mid.ru/Bl.nsf/arh/E2A681A19F251B1543256BB80056B336?OpenDocument>, [2002-10-11].

riktat mot en rysk publik ger en antydning om kulturens, och framför allt litteraturens, betydelse för att skapa trovärdighet. I denna situation stärks dessutom Bushs ethos i två steg, dels genom att han inför Ivanov framstår som trovärdig och seriös inför sitt rysslandsbesök, och dels genom att denna trovärdighet i den ryska befolkningens ögon framhålls och understryks av Rysslands utrikesminister.

Litteratur som argument

Så här långt har vi sett hur författarhänvisningar i Ryssland kan användas för att stärka ethos, och öka samhörighetskänslan med åhörarna. Skillnaden mot en svensk kontext är framför allt att litteraturen tillmålas ett större värde, och kan därigenom ha en viktigare retorisk funktion. I det följande ska vi se hur litteratur också kan användas mera som huvudargument.

Få har väl undgått att notera att Ryssland har återtagit den sovjetiska nationalhymnen, den som många av oss har hört otaliga gånger särskilt i idrottsammanhang. Texten är emellertid inte densamma. Det kommunistiska budskapet finns inte längre. Detta till trots är musik en belastad av de sovjetiska förflutna, inte minst i många av de numera självständiga före detta sovjetrepublikerna. Det är inte heller någon överdrift att hävda att många ryska medborgare har negativa associationer till Sovjetunionen.

Den nationella symboliken, där nationalhymnen är en del, är emellertid viktig som identitetsskapare. Den 4 december 2000 gör president Putin ett uttalande med anledningen av denna problematik. I detta konstaterar han att Ryssland idag delas i två huvudsakliga läger beträffande synen på den egna historien och vilket system som var ondskefullare, de tsarryska eller de sovjet-

tiska, vilket avgör vilka symboler som är att föredra. Sedan 1991 har de tsarryska emblemen trikolorn och dubbelörnen använts. En ny nationalhymn antogs med musik av Glinka, men den fick ingen text, och få tog den till sig. Putins förslag för att få båda de nämnda grupperna att identifiera sig med dagens Ryssland är en kompromiss där trikolorn och dubbelörnen ska behållas, men kompletteras av den sovjetiska nationalhymnen samt att låta den röda fanan vara de väpnade styrkornas symbol. Argumenten för denna lösning ryms i huvudsak i ett kort stycke:

Det har alltid funnits tider då makten förhållit sig till sitt folk grundlöst hårt, och dess handlingar inte har kunnat betraktas som rättfärdiga. Men om vi ska låta oss vägledas av endast denna logik, då måste vi glömma även de framsteg som gjorts av vårt folk under århundradena. Var ska vi då placera den ryska kulturens framsteg? Var ska vi göra av Pusjkin, Dostojevskij, Tolstoj, Tjajkovskij? Var ska vi göra av den ryska vetenskapens framsteg, Mendelejev, Lobatjevskij och många, många andra? Mycket av det som vi är stolta över, var ska vi göra av det? Men deras namn och deras framsteg var också förknippade med dessa symboler!

Och finns det verkligen under vårt lands sovjetiska period ingenting att minnas förutom Stalins läger och repressalier? Var ska ni och jag då göra av Dunajevskij, Sjolochof, Koroljev och framstegen i rymden? Var ska vi göra av Jurij Gagarins rymdfärd? Och hur är det med den ryska arméns lysande framsteg sedan Rumjantsev, Suvorov, Kutuzov? ...Och hur är det med segern våren 1945?¹⁷

17 "Zajavlenie Prezidenta Rossii V.V. Putina po probleme gosudarstvennoj simvoliki, 4 dekabnja 2000 goda, Moskva, Kreml'" <http://www.president.kremlin.ru/text/appears/2000/12/10247.shtml>, [2002-10-11].

Detta är ett mycket intressant sätt att argumentera. Om ett thos i de tidigare exemplen låg till grund för hänvisningarna till litteraturen, är det här fråga om ett tydligt pathosargument. Putin försöker med sitt exempel väcka åhörarnas känslor, men även visa sitt eget engagemang. De platser (*topoi*) som argumenten hämtas från är främst litteratur och vetenskap, och dessa ges en likvärdig status. Vem kan låta bli att känna stolhet för författare och vetenskapsmän som gett hela världen så mycket? Under vilket politiskt system de sedan levde var ju inte primärt deras fel. Vad Putin gör här är att genom sina exempel skapa positiva konnotationer till respektive ryska epok, och det är inte utan att argumentet får en övertygande kraft. Litteraturen intar dock i Ryssland en särställning bland dessa *topoi* i det att de flesta har läst de klassiska författarna och kan relatera till dem och deras verk, och det är nog möjligt att hela uppräknings effektivitet som argument är avhängigt just författarnas plats i den. Det är svårt att avgöra vilken betydelse detta tal hade. Klart är emellertid att det var det förslaget som Putin i talet ovan presenterade som antogs.

Rena citat som argument

Litteraturen är ett område som kan väcka stolthet och starka känslor. Ett annat påfallande drag i Ryssland har varit att se vissa författare som goda kännare av människan och hennes förutsättningar. I detta sammanhang kan citat fungera som argument. Det litterära verket har ju traditionellt ansetts innehålla livsvisdom i en ren form. Regissören Andrej Tarkovskij menar exempelvis i ett tal om sin syn på apokalypsen som begrepp att Dostojevskij gjorde ”upp-täckter”, ett ord som kanske snarast används om vetenskap, men som tydligt understryker en syn på författaren i Ryss-

land som skiljer sig från vår.¹⁸ Författaren blir för vissa vad man kanske skulle kunna kalla en människosjärens antropolog.

Den 10 december 2001 talade Vladimir Putin i Moskva inför medlemmar i frivilligorganisationer för ukrainare i Ryssland. Talets genre är till stor del *genus deliberativum*, där Putin talar om de nära banden mellan Ryssland och Ukraina, vilka åtminstone måste ses mot bakgrund av att det bor många ukrainare i Ryssland och vice versa. Putin önskar se ett starkt samarbete mellan de båda länderna på alla nivåer, hög som låg. Relationerna länderna emellan är dock inte helt problemfria. Särskilt de västra delarna av Ukraina ser hellre ett samarbete västerut som önskvärt hellre än att hamna under vad man betraktar som rysk överhöghet. Putin stödjer sig därför på Dostojevskij för att avdramatisera dikotomin Europa-Ryssland.

Dostojevskij sa en gång att ryssarna har två fädernesland, Ryssland och Europa. Jag tror att man kan säga detsamma om Ukraina. Men detta betyder att om Ukraina tillskrivs rollen som buffert mellan Europa och Ryssland, så förringas själva Ukraina. Vi måste tillsammans bygga våra relationer med hela världen, däribland de europeiska staterna. Ryssland och Ukraina är en oåterkallelig del av den europeiska kulturen, den europeiska kontinenten, den europeiska politiken och ekonomin. Och om vi inser att vi genom att agera samordnat kommer att uppnå det bästa resultatet ur de nationella intressenas synvinkel, så kommer vi då att agera mycket effektivt.¹⁹

Att det var en författare av Dostojevskijs dignitet och ingen annan som sade det

18 Tarkovskij (1989), s. 2.

19 ”Vystuplenie Prezidenta Rossijskoj Federacii V.V. Putin na vstreče s aktivom obščestvennych organizacii rossijskich ukraincev”, <http://www.president.kremlin.ru/text/appears/2001/12/10556.shtml>, [2002-10-11].

ovanstående är en förutsättning dels för att överföra t ankegången till att omfatta även Ukraina, och dels för att bana väg för Putins huvudtes: att Ryssland och Ukraina bör agera i samförstånd på den internationella arenan. Dostojevskijs auktoritet ger resonemanget sin styrka. Om vi tänker oss att Putin hade presenterat tanken om ryssarnas två fädernesländer som sin egen, hade det knappast på samma sätt gynnat hans argumentation i det följande.

Ytterligare ett exempel på sådan användning av författare för att finna begripliga definitioner hittar vi hos den ryska dumans vice talman, tillika tidigare USA-ambassadör, Vladimir Lukin i en intervju för tidningen *Nezavisimaja Gazeta* den 27 september 2001. Lite drygt två veckor efter den 11 september är den internationella terrorismen föremål för diskussion. På en fråga om hur man ska definiera terrorism, inte minst mot bakgrund av dispyten mellan Ryssland och Väst om huruvida de tjejtjenska separatisterna är terrorister eller inte, konstaterar Lukin:

Jag kan ingen exakt definition av terrorism, det är en mycket svår fråga. Men jag är djupt övertygad om att terrorism inte är en ideologi, det är inte ett system av åsikter. Terrorism är en metafysisk mekanism, djävulskap i en ren form. Det är en förnimmelse att jag med hänvisning till de värderingar och psykologiska fobier som jag har kan ignorera alla begränsningar. För en terrorist är ett mänskligt liv ingenting. Den bästa definitionen av terrorism gav Dostojevskij i "Onda andar": "Om det inte finns någon Gud är allting tillåtet". Det första budordet lyder ju "du skall icke dräpa". Detta är ett gudomligt axiom, och om människan förnekar det, förnekar hon Gud. Så vi talar inte här om någon religion. Detta är inte islam, det är en typ av brottslighet.²⁰

20 Lidija Andrusenko: "Terrorizm – ?to

Dostojevskij tilldelas här en etisk auktoritet och ställs vid sidan av Bibelns budord. Om Gud inte finns gör man sig själva till Gud. Det är dock värt att notera att Vladimir Lukin inte utgår från Dostojevskij, utan från hans definition genom sitt eget resonemang. Därigenom används orden från *Onda andar* för att stärka Lukins eget argument och ge det en moralisk grund, vid sidan av den rent stilistiska effekten av ett sådant citat.

Som vi har sett finns ett flertal exempel på hur litterära hänvisningar kan fungera som övertygande element i en argumentation. Vad jag har exemplifierat är främst hur dessa används av politiker, men litterära hänvisningar förekommer även i politisk journalistik, något jag dock inte går närmare in på här.

Litteraturen intar fortfarande en viktig plats i det kulturella och filosofiska medvetandet i Ryssland. Bland författarna hör Dostojevskij och Tolstoj till dem som oftast hänvisas till. För att bättre kunna förstå varför litteraturen används i retoriska sammanhang kan det vara värt göra några nedslag i den ryska litteraturhistorien.

Litteratur som källa till kunskap

Hänvisningar till skönlitteraturen för med sig särskilda konnotationer i Ryssland, konnotationer som skiljer sig gentemot Väst. Dessa skillnader är viktiga att ha en föreställning om ifall vi i ett interkulturellt sammanhang eftersträvar en god förståelse för varandras sätt att tänka och resonera. Rent allmänt har litteraturen tagits på stort allvar i Ryssland. Den ryske författaren Vladimir

d'javol'??ina v ?istom vide", Vladimir Lukin s?itaet, ?to Rossija kak evropejskaja strana mo?et vstupit' v NATO", *Nezavisimaja Gazeta*, 27 september 2001, http://www.yabloko.ru/Publ/2001/2001_9/010930_ng_lukin.html, [2001-10-30].

Nabokov har sagt följande om dess betydelse:

The Russian reader in old cultured Russia was certainly proud of Pushkin and of Gogol, but he was just as proud of Shakespeare or Dante, of Baudelaire or of Edgar Allan Poe, of Flaubert or of Homer, and this was the Russian reader's strength. I have a certain personal interest in the question, for if my fathers had not been good readers, I would hardly be here today, speaking of these matters in this tongue. I am aware of many things being quite as important as good writing and good reading; but in all things it is wiser to go directly to the quiddity, to the text, to the source, to the essence – and only then evolve whatever theories may tempt the philosopher, or the historian, or merely please the spirit of the day.²¹

Litteraturen är en källa till stolthet, men den är mer än så. Litteraturen är ingenting som man får betrakta som något skilt från verkligheten. Den är en del av verkligheten, och blir därför en källa till verklig kunskap. Mot bakgrund av detta har litteraturen i Ryssland ofta haft ett anspråk att lära oss sanningar om verkligheten, den kan lära oss något om oss själva och den värld vi lever i. Kanske är det symptomatiskt att ordet *fiktion* inte har någon motsvarighet på ryska som synonym till skönlitteratur. Det ryska ordet *fikcija* betyder snarast förfälskning, bedrägeri, villfarelse, något som alltså krockar med den ryska synen på vad litteratur är. Nabokov skriver vidare:

Most Russian writers have been tremendously interested in Truth's exact whereabouts and essential properties.²²

Sådana försök att genom det litterära verket nå sanningar om den värld vi lever i har i Ryssland medfört att litteraturen kommit

att inta en ställning som i många avseenden ligger i samma nivå som vetenskapen och filosofin. I anslutning till detta ska vi i det följande betrakta två aspekter av litteraturens betydelse i Ryssland, som kan vara viktiga om vi vill studera litterära hänvisningar som retoriska argument. Den ena är samspelet mellan skönlitteratur och filosofi. Den andra är litteraturens relation till den politiska makten, som särskilt under 1900-talet har haft en stor betydelse för den ryska litteraturen, officiell såväl som underjordisk.

Elena Namli pekar i sin avhandling om den ryske filosofen Lev Karsavin på det kända faktumet att den ryska kristna filosofin har en speciell relation till skönlitteratur, och framhåller därvid tesen att den ryska litteraturen har ett särskilt filosofiskt anspråk, och att detta anspråk går ut på att artikulera problemet om det onda i människan.²³

Moralfrågor har ofta intagit en central plats i den ryska skönlitteraturen, och under 1800-talet gick flera författare, däribland Dostojevskij, i öppen polemik mot tanken på människan som en i första hand rationell varelse som gör rationella moraliska val. Den ryska filosofiska traditionen utveckledes också, med starka kristna förtecken, under en period när denna polemik mellan ryska skönlitterära klassiker och den europeiska rationalismen var särskilt intensiv. Följaktligen kom litteraturen, och kanske främst Dostojevskij att i hög utsträckning påverka ett flertal ryska filosofer, varav Nikolaj Berdjajev kanske är den i Sverige mest bekante.²⁴ Det vore dock fel att påstå att den ryska kristna filosofin handlade om antirationalism, utan hellre ett försök att söka efter kunskap om vår värld med dess konkreta mångfald av känslor, tankar och ord. I denna strävan sågs även känslor som viktiga redskap.²⁵ I detta kan man finna en

23 Namli (2000), s 231f.

24 Se exempelvis Berdjajev (1992).

25 Namli (2000), s 52.

21 Nabokov (1981), s 11.

22 Nabokov, 141.

brygga mellan filosofin och den ryska litteraturen, som också har ansett känslorna ha en kunskapsbärande funktion. Det är mot denna bakgrund som litterära hänvisningar i dagens ryska politiska retorik bör betraktas.

Litteraturen är och har varit ett medel att orientera sig i de frågekomplex som under 1800-talet tog sig uttryck i begreppet "den ryska själen" med ursprung i 1700-talet och inspirerat av den tyska romantiken. Detta begrepp formades under 1800-talet främst av de stora författarna, men även av de kritiker som analyserade deras verk. Åtskilliga författare, däribland Gogol och Dostojevskij, gav profetiskt uttryck för ryssarnas framtida roll i världens historiska utveckling. Därigenom kan man se författaren som en viktig aktör i människans försök att förstå sin omvärld.²⁶ Denna roll är dock inte enbart fokuserad på nuet. Författaren har i Ryssland både setts som en bärare av kunskaper om de historiska erfarenheterna och en kännare av människan med en förmåga att blicka in i framtiden.²⁷ I denna bemärkelse har den ryska synen på författaren starka beröringspunkter med poetens roll som vittne hos Aristoteles, vilket understryker litteraturens roll som retoriskt verktyg.

När Namli hävdar att de skönlitterära arvet kan fungera som en nyckel till förståelse av den erfarenhet som artikuleras i den ryska filosofiska tänkandet, kanske hon också sätter fingret på en aspekt som kan bidra till att förklara den ryska användningen av hänvisningar till litteraturen, särskilt som den religiöst grundade ryska filosofin åter har blivit aktuell under slutet av 1900-

26 För vidare läsning om de ryska författarnas anspråk att definiera och förklara ryssarnas plats i världen och hur den "ryska själen" är beskaffad, se Bodin (2000), särskilt kapitlet "Den ryska själen: gåta eller konstruktion".

27 Se exempelvis artiklarna om Dostojevskij, Berdjajev och Tolstoj i von Wright (1994).

talet.²⁸ Däremellan ligger dock drygt 70 år av sovjetstyre, en period som utvecklade sin egen syn på litteraturen och dess betydelse.

Litteraturen har i Ryssland haft en särskild relation även till den samhälls- och utvecklingen och den politiska sfären under såväl 1800- som 1900-talet, låt vara med olika förtecken.

Nabokov har framhållit att de radikala kritikerna under 1800-talet var helt engagerade i folkets välbefinnande och betraktade allt däribland litteratur, vetenskap och filosofi – endast som medel att förbättra de utsatta ekonomiska och sociala situationer och förändra landets politiska struktur.²⁹ Denna syn på litteraturens potential kom att överföras till 1900-talet, men efter revolutionen 1917 anpassades för att åstadkomma dessa förbättringar enligt den kommunistiska läran.

Som en röd tråd genom de två senaste århundradenas ryska litteratur går alltså tanken på litteraturens didaktiska funktion, där litteratur likväl som filosofi och naturvetenskap har en förmåga att ge oss objektiv kunskap om vår värld. Författaren blir därigenom en person som kan se och förklara det som vi andra bara uppfattar som skuggorna i Platons grotta. Denna förmåga kom dock efter revolutionen framför allt att tillskrivas Lenin och Stalin, som var de som ägde tillträde till de högre sanningarna. Samtidigt kom myten om den synske konstnären även att odlas hos intellektuella som i den såg en symbol för det icke-dogmatiska, där visionen skulle ge mod att bryta mot konventioner och tabun.³⁰

I Sovjetunionen var interaktionen mellan den litterära och den icke-litterära världen påtaglig, vilket även gällde gränsen mellan litteratur och journalistik.³¹ Den politiska makten har under 1900-talet arbetat aktivt

28 Namli (2000), 232.

29 Nabokov, 4.

30 Se Clark (2000), s 141ff.

31 Clark (2000), 7f.

för en intensifiering av relationen mellan litteratur och publik, vilket inte minst blev tydligt i arbetet med den socialistiska realismen. Denna den sovjetiska estetikens metod baserade sig på uppdelningen av konstverket i form och innehåll, där formen skulle vara realistisk, dvs. berättande, medan innehållet skulle vara socialistiskt och ett uttryck för den revolutionära arbetarklassens politiska mål. Den socialistiska realismen blev den officiellt erkända ordkonsten vid det sovjetiska författarförbundets första kongress 1932, där den ansågs vara en vidareutveckling av 1800-talsrealismen under socialistisk förhållanden. Utifrån Engels och Lenin hävdade teoretiker att litteraturen främst var ett medel i den politiska kampen, alltså ett verktyg för att argumentera och övertyga.

Såväl 1800- som 1900-talets ryska litteratur var underkastade censuren, men medan de tsarryska myndigheterna nöjde sig med att tala om vad man *inte fick* skriva, talade de sovjetiska om vad man *måste* skriva. Författarens uppgift under sovjetstyret skulle alltså vara att föra den "positive hjälten", förebilden som skulle bevisa systemets sanning och triumf. Litteraturen blev tillsammans med vetenskapen, konsten och teknologin hyllade områden i Sovjet.³² Litteraturen tillskrevs stor makt, och Katerina Clark har därvid konstaterat att det var detta antagande som doktrinen om att sovjetförfattarna skulle vara "den mänskliga själens ingenjörer" grundade sig i.³³ Denna metafor understryker med tydlighet både litteraturens didaktiska funktion och jämställandet med naturvetenskapen i ingenjörskonstens dräkt.

Men litteraturens relation till makten märktes inte enbart som politiskt sanktionerade verk. När Chrusjtjov efter sitt tal på den 20:e partikongressen 1956 st artat

uppgörelsen med stalinismen, var det också inom litteraturen som kravet på liberalisering av samhället hördes starkast, och en poet som Jevgenij Jevtusjenko kunde fylla Leninstadion för sina uppläsningar. Myten om författaren som sanningssägare utövade alltså ett stort dragningskraft. Under tövädret i den sovjetiska litteraturen under 1950- och 60-talet drabbades den socialistiska realismen av en skarp konstnärlig kritik, som lät traditionen från den ryska 1800-talsrealismen bli ett verksamt medel i ifrågasättandet av det sovjetiska systemet.

Den socialistiska realismen hade flera element gemensamma inte bara med 1800-talets ryska litteratur, utan även med stora delar av den officiella litteraturen under senare decennier, element som kanske inte är lika tydliga i den västerländska litteraturen. Ett av de viktigare av dessa, och som är av betydelse här, är att såväl den officiella som inofficiella sovjetiska litteraturen ansågs att litteratur även ödvändighet måste ha något mer än bara en estetisk prägel. Under 1800-talet tog det sig, som tidigare sagts, uttryck antingen i en didaktisk ambition, eller i en profetisk ambition, som exempelvis hos Gogol eller Dostojevskij.³⁴ Under 1900-talet fanns den didaktiska ambitionen kvar, även inom den förbjudna, underjordiska litteraturen, medan den profetiska i någon mening i första hand övertogs av Lenin och Stalin. Den marxistiska kommunismen som ideologi byggde på en tro på möjligheten att se och förstå den historiska utvecklingen, inte bara sådan den varit utan även hur den skulle komma att bli, och kanske kunde 1800-talets litteratursyn ha bidragit till att göra även kommunismens profetiska anspråk lättare att nå ut med.

Samtidigt har Katerina Clark pekat på det paradoxala i att det sovjetiska samhället, samtidigt som det skenbart var framtidsorienterat, lade ned stora ansträngningar på att definiera

32 Clark (2000), 196.

33 Clark (2000), 281.

34 Clark (2000), 251.

det förflutna och försöka etablera samhälls genealogi. Detta är ett arv som fått ett tydligt uttryck under de senaste två decennierna. År 1985, när Gorbatsjov kom till makten, om inte tidigare, stod det klart att Sovjetunionen var tvungen att ändra kurs. Under perestrojka och glasnost kom därför stora förändringar på att blicka tillbaka för att kunna förstå var allting gick fel. Någon enighet om en gemensam startpunkt för detta sökande kunde man dock inte finna. Var det i 1800-talet, 1900-talet före revolutionen eller 1920-talet man kunde finna vägledning? Vissa tenderade att personifiera sökandet efter modeller för inspiration: Bucharin, Borges, Berdjaev och andra religiösa tänkare, men, som Katherine Clark konstaterar, var Dostojevskij den som flitigast förespråkades och nästan tycktes ha ersatt Lenin som kanoniserad tänkare under 1980-talet.³⁵

Det har framhållits att den ryska litteraturen under 1900-talet återknyter till det litterära ryska arvet från 1800-talet särskilt i hur man försöker använda litteraturen som en kraft för kulturell och historisk stabilitet, och att man därför i detta avseende kan se en kraftfull roll för litteraturen i det ryska samhällets försök att definiera sin kulturella och politiska identitet i kölvattnet av Sovjetunionens sönderfall.³⁶ Mot bakgrund av detta är det således inte förvånande att politiker i dagens Ryssland använder sig av skönlitterära hänvisningar som ett retoriskt verktyg i ett sökande efter en historisk kontinuitet. Ett tydligt exempel på detta såg vi ovan i Vladimir Putins tal om den nationella symboliken.

Det ryska samhällets identitet har sökts bland annat hos Dostojevskij, som därigenom har vandrat en högst besynnerlig väg genom den ryska litteraturhistorien. Dömd, och närapå avrättad, för terrorism, nådde

han en stark ställning som författare under sin livstid, blev inspirationskälla för filosofiska skolbildningar, ignorerad under flera decennier under stalinismen, men ändå strax före det annalkande millennieskiftet blev han för vissa åter en auktoritet.

Aleksandr Solzjenitsyn hör till de författare som under det senare 1900-talet åtog sig inte bara att teckna knutpunkter i historien skulle ha kunnat ändras, utan även peka på hur Rysslands framtid bör formas, och därmed också uttryckligen åta sig den författarroll som varit så typisk i den ryska litteraturen, inte minst därför att Solzjenitsyn anslutit sig till idén att det finns en sanning, att en objektiv kunskap om det förflutna är möjlig, och att det var hans uppgift att återinföra sanningen om bland annat revolutionen i sin helhet. De politiska tankar som han har presenterat under 1990-talet grundar sig i den bild av den ryska historiska processen som presenteras i hans enorma verk *Det Röda hjulet*, ett verk som gör anspråk på att rekonstruera den historiska sanningen. Solzjenitsyn ser människan som densamma, oföränderlig, i en historia som skapas och utvecklas, och det är just därför som kan vi lära oss av det förflutna.³⁷

Under 1990-talet har författarens roll i samhället minskat i Ryssland, Solzjenitsyn blev inte den profet efter återkomsten till sitt fädernesland som han kanske hade hoppats på. Orsaken är nog till stor del den kulturella pluralism som den obegränsade importen av litteratur och medier fört med sig. Hur detta sedan återverkar på synen på litteraturen och dess betydelse i framtiden är omöjligt att svara på idag.

Avslutning

Den här artikeln har jag försökt visa hur skönlitteraturen i en rysk retorisk kontext utgör ett verkningsfullt topos, varifrån man

35 Clark (2000), 276.

36 Se Booker, M. Keith, Juraga, Dubravka (1995).

37 Se Balzamo (1999).

kan hämta argument. Den ryska litterära traditionen har varit och är stark, där människor dels känner en stolthet över sin litterära skatt, och dels har en syn på litteraturen som någonting betydligt mer än en källa till inspiration och förströelse. Litteraturen kan ge en bild av verkligheten som inte är fiktiv. Detta visar sig inte minst genom de ömsesidiga beroende som funnits i Ryssland mellan skönlitteraturen och filosofin.

En konsekvens av att ett litterärt arv är läst av de flesta och tilldelat en moralisk och kunskapsmässig auktoritet är att litteraturen har möjlighet att spela en lika stor roll i retoriken som orden själva. Logos är både tanke och ord. Genom detta får litteraturen en dubbel betydelse för talarens logos. För det första finns författarens ord, och i många fall inom den ryska litteraturen är dessa ord mästerliga. För det andra finns även en tanke, eller rättare sagt flera tankar, i de enskilda författarskapen, som man kan hänvisa till eller alludera. Men eftersom författarens ställning har varit så stark i Ryssland, och eftersom det skönlitterära verkets kunskap inte ses som helt fiktiv kunskap, blir sådana hänvisningar i någon mening mer än en allusion. Litteraturen väcker många känslor, däribland stolthet, och kanske skulle man kunna hävda att citat av exempelvis Dostojevskij och Tolstoj även har en emotiv betydelse i det att de syftar till att framkalla vissa känslor och attityder hos åhörarna.

Vidare kan väl valda citat vara ett sätt att driva en implicit argumentation. Effekterna blir förtätning och konnotationsverkan. Ett citat är ett sätt att förtäta uttrycka någonting mycket större än bara de hänvisade orden. Ett citat kan vara ett sätt att påminna om sådana gemensamma värderingar som utgör doxa. Författarna talar till lyssnarna inte bara med en yttre röst utan också med en inre, och deras ord ger ekko av en föreställningsvärld som lyssnarna införlivat med sitt eget tänkande. Men häri ligger någonting pro-

blematiskt, särskilt i en kulturöverskridande kontext. Man måste vara noga med hur man alluderar eftersom det är att vara underförstått övertygande. I samband med detta kan det vara värt att påminna om Putins tal inför Bundestag. Valet av tysk som språk var utan tvivel ett skickligt drag för att skapa en samhörighet med åhörarna, och att stärka sitt ethos, men skapade samtidigt ett avstånd till dem som har valt Putin till president, det ryska folket. Genom att hänvisa till att det är Goethes, Schillers och Kants, samtliga med en stor rysk läskrets, språk hedrar han både sina tyska värdar och ger den ryska publiken en positiv konnotation, något som även de som inte behåskar tysk kan relatera till och kanske även hysa positiva känslor för. Litteraturen blir en doxa som på samma gång definierar kulturella gränser och bidrar till att överskrida dem. Vi kan påminna oss Nabokovs ord om att även utländska författare har varit föremål för stolthet i Ryssland.

Ett annat tydligt exempel på ett hosargument var Vladimir Putins tal inför Indiens parlament där han markerade en samhörighet med publiken inom ramen för ett gemensamt idéarv, samtidigt som han framstod som trovärdig och kunnig i saken. Även Anna Lindh försökte i den ovan citerade delen av sitt öppningsanförande på konferensen "Russia and Europe" åstadkomma samma effekt, dock med mindre precisering, och med vissa brister i sakkunskapen. Men Anna Lindhs ansats var lovvärd. I en interkulturell retorisk situation är samhörighetsaspekten särskilt viktig för att göra lyssnarna välvilligt inställda och redo att lyssna till vad talaren har att säga, och kunskap om varandras kulturella arv kan vara en god grund för ett ömsesidigt möte.

Litteraturen har emellanåt även en aspekt som ur ett retoriskt perspektiv starkt relaterar till pathos. Ett tydligt exempel på pathosargument finner vi i Putins tal angående den nationella symboliken. Genom

att hänvisa till främst författare och vetenskapsmän från den tsarryska och den sovjetiska perioden försöker han frammana positiva känslor, och förmå åhörarna att känna stolthet för åtminstone vissa saker som är framsprungna ur respektive period.

Ur ett interkulturellt retoriskt perspektiv har jag i denna artikel försökt visa hur skönlitterära citat och hänvisningar kan användas i retoriska situationer som inkluderar ryssar. Litteraturen tas generellt på ett stort

allvar i Ryssland, och det är inte främst som en källa av eleganta formuleringar som den används. Det litterära verket anses i sig innehålla en visdom och sanningar om människan som kan nyttjas i persuasivt syfte. I takt med att kontakterna med Ryssland ökar kan en ökad kännedom om det ryska kulturarvet också bidra till en förståelse för vissa ryska argument och deras syften, och kanske även vidga våra föreställningar om interkulturell kommunikation.

Om författaren:

Mattias Ågren är Fil.Mag i ryska och statsvetenskap, för närvarande verksam som forskningsassistent vid institutionen för Litteraturvetenskap och Nordiska språk vid Umeå Universitet.

Litteratur:

- Aristoteles: *Retorik*. Övs Thure Hastrup, Platon-selskabets skriftserie, Museum Tusulanum, København, 1983.
- Berdjaev, Nikolaj (1992), *Om Dostojevskij*, Artos, Skellefteå.
- Elena Balzamo (1999): "Vid parentesens slut: Solzenitsyns lärdom av den ryska revolutionen", i *ResPublica* 44/1999: 2, 64-74.
- Bodin, Per-Arne (2000): *Ryssland: Idéer och identiteter*, Norma, Skellefteå.
- Booker, M. Keith, Juraga, Dubravka (1995): *Bakhtin, Stalin and Modern Russian Fiction: Carnival, Dialogism and History*. Greenwood press, Westport & London.
- Clark, Katerina (2000): *The Soviet novel: History as ritual*. Indiana University press, Bloomington & Indianapolis.
- Hedquist, Rolf (2001): "Projektpresentation: Interkulturell retorik i ett säkerhetspolitiskt perspektiv", *Rhetorica Scandinavica* 18/2001, s 106-109.
- Kennedy, George A. (1999): *Classical Rhetoric & its Christian and secular tradition from ancient to modern times*. University of North Carolina Press, Chapel Hill & London.
- Nabokov, Vladimir (1981): *Lectures on Russian Literature*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- Namli, Elena (2000): *Etikens ontologiska grund: En analys av Lev Karsavins personalism*. Norma, Skellefteå.
- Sethi, Rumina (1999): *Myths of the nation: National identity and literary representation*. Clarendon press, Oxford.
- Simmons, Ernest J. (1960): *Leo Tolstoy, vol. II*. Vintage books, New York.
- Tarkovskij, Andrej: "Slovo ob Apokalipsise" (*Ett ord om Apokalypsen*), i *Iskusstvo Kino*, 1989: 2.
- Walicki, Andrzej (1980): *A history of Russian thought: from the Enlightenment to Marxism*. Clarendon press, Oxford.
- Wierzbicka, Anna (1997): *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German and Japanese*. Oxford University press, New York & Oxford.
- Wolrath Söderberg, Maria (2003): *Finns det genvägar till klokhet? Retorik som konsten att överväga*, Studentlitteratur, Lund.
- von Wright, Georg Henrik (1994): *Att förstå sin samtid: Tanke och förkunnelse och andra försök 1945-94*. Bonniers, Stockholm.
- Källor på Internet:
www.regeringen.se (Sveriges regering)
www.president.kremlin.ru (Ryska Federationens president)
www.yabloko.ru (Partiet Yabloko)
www.hinduonnet.com/thehindu/ (Tidningen *The Hindu*)
www.ln.mid.ru (Ryska Utrikesministeriet)